

mij toch te weinig nieuwe dimensies. Dat heeft ook te maken met de probleemstelling zelf, waarbij het geen toeval is dat precies de inleidende schets het zwakste deel vormt. Wellicht vloeit dit echter voort uit de niet verder reikende ambities van de auteur, zoals die door de achterflap gesuggereerd worden. Als germanist was F. van Campenhout in het literaire werk van Plancquaert geïnteresseerd, zag hij terecht in dat hij daarvoor ook de andere aspecten moest belichten en heeft hij dat op de hierboven beschreven wijze gedaan. Het vormt dus een nuttige verdere aanvulling en meer mocht blijkbaar niet verwacht worden.

H. van Velthoven

A. Heerding, *Geschiedenis van de NV Philips' gloeilampenfabrieken, II, 1891-1922. Een onderneming van vele markten thuis* (Leiden: Martinus Nijhoff, 1986, 467 blz., f85,85, ISBN 90 6890 072 2).

In 1980 ontvouwde Heerding een veelbelovend programma voor zijn Philips-geschiedschrijving. Veelbelovend, omdat zijn eerste deel over het ontstaan van de onderneming tegen de achtergrond van de wording der (inter)nationale gloeilampen- en elektrotechnische industrie in brede kring bewondering afdwong. Zijn voornemen 'de hiernavolgende delen met een interval van ongeveer vier jaren te doen verschijnen' (1,5) kon niet worden vervuld. Het hier te bespreken boekdeel overschrijdt de door hem voorspelde termijn, maar die vertraging valt weg tegen de uitzonderlijke prestatie die de auteur met dit vervolg heeft geleverd. Tragisch is dat wij voortaan de hand van de meester bij de voortgang van dit project zullen moeten missen: op 17 maart 1987 is Heerding overleden. Met hem is heengegaan een pionier van de bedrijfsgeschiedenis in Nederland.

Dit deel beschrijft de geschiedenis van de onderneming voor de periode 1891-1922 — op 1 april 1922 legde Gerard Philips zijn functie van voorzitter der directie neer — tijdens welke Philips uitgroeide tot een grootindustrie en zich nadrukkelijk presenteerde op de wereldmarkt. De vooraanstaande plaats die de NV Philips' gloeilampenfabrieken in 1912 bekleedde in de internationale gloeilampenindustrie was de resultante van alert ondernemingsgedrag op het gebied van productie, verkoop, marketing en financiering alsmede van erkende technische prestaties en van uitgekiend inspelen op de bestaande krachtsverhoudingen binnen deze bedrijfstak. Deze bewonderenswaardige ondernemingsgesties van de gebroeders Philips — 'Anton, a very able, aggressive, persistent commercial person, and Gerard, the scientific learned one' (424) — ondervonden internationale erkenning.

In de studie van Heerding staan drie aspecten centraal die geïntegreerd zijn behandeld: 1 de technische ontwikkeling van de gloeilampenfabricage, 2 de geschiedenis van de onderneming geplaatst tegen het decor van de internationale gloeilampenindustrie en 3 de relaties met en de invloed van de onderneming op de Eindhovense samenleving. Dit alles getoont in een robuuste stijl van een geheel eigen charme.

De combinatie van vermelde eigenschappen en talenten van de gebroeders Philips doorkruiste elke, vooral van Duitsland uitgaande, poging productie en verkoop van gloeilampen te kartelleren, van de Verkaufsstelle Vereinigter Glühlampenfabriken GmbH, Berlijn (VVG) eerst, van de Patentgemeinschaft (1911) vervolgens. Ondernijnden Philips en enige andere Europese gloeilampenfabrieken enerzijds met hun vrijhandel de opzet van de VVG (1903-1913) de fabricage en afzet van de kooldraadlamp voor Centraal-Europa te reserveren, anderzijds heeft

het deelnemen van Philips aan dit kartel de onderneming geen windeieren gelegd. De kwaliteit van haar produkt en de lage kostprijs ervan bezorgden Philips & Co internationale faam. Anders lag het bij de Patentgemeenschap (1911-1914). Hiermede probeerden drie grote Berlijnse firma's, de Allgemeine Elektrizitäts-Gesellschaft (AEG), Siemens & Halske en de Deutsche Auer-Gesellschaft, op grond van gesloten akkoorden met de General Electric Company (GE) te New York de door deze laatste vervaardigde lamp met een filament uit getrokken wolfram voor geheel Europa te monopoliseren onder de verplichting de Noordamerikaanse markt over te laten aan General Electric. En ofschoon de Eindhovense onderneming langs de weg van inventief en aanhoudend onderzoek—het is opnieuw Gerard Philips die aan de basis van dit succes staat—een eigen metaaldradlamp zowel van gespoten als getrokken wolframdraad wist te ontwikkelen, werd door de Patentgemeenschap de expansie van Philips tot aan de oorlog aan banden gelegd.

De grondslag van die expansie was gelegd door de oprichting van de NV Philips' metaalgloeilampenfabriek in 1907. Doel van dit op zichzelf staand bedrijf was de productie van metaaldradgloeilampen terwijl daarnaast Philips & Co, als partner in het VVG-kartel, zich bezig bleef houden met fabricage en verkoop van kooldraadlampen. Dit kartel bleek nog om een andere reden ten dode gedoemd te zijn. Probeerde de VVG, tevergeefs, productie en afzet van de kooldraadlamp in een sterk concurrerende markt te contingenteren, van het kartel zelf werd de bodem ingeslagen door de uitvinding van de metaaldradlamp die in steeds verbeterde versies aan de toekomstverwachtingen van de kooldraadlamp een einde maakte. De geschiedenis van uitvinding en ontwikkeling van de metaaldradlamp is een buitengewoon boeiende technische geschiedenis. Voortdurend legt Heerding het verband tussen de inventie der verschillende metaaldradlampen en de commerciële haalbaarheid ervan. Het voorlopig eindpunt van dit innovatieproces ligt bij de wolframlamp en bij de, wederom door GE, ontwikkelde halfwattlamp die een groter nuttig effect bezat dan de gewone wolframlamp.

Met gebruikmaking van deze technische verworvenheden slaagde Philips erin, voordat de Patentgemeenschap een Europese gloeilampenpolitiek kon voeren, metaaldradlampen van gespoten en getrokken wolframdraad en in 1913 de op de Amerikaanse vinding berustende halfwattlamp op de markt te brengen. De onderneming maakte hierdoor tussen 1908 en 1912 een stormachtige groei door niet alleen door haar grote technische voorsprong op andere concurrenten—in 1916 sloot zij bovendien een licentie-overeenkomst met General Electric—maar ook door aanpassing en ontwikkeling van de daarbij behorende ondernemingsfuncties op het vlak van productie, verkoop, beheer en financiering. Een consolidatie hiervan was de oprichting van de NV Philips' gloeilampenfabrieken in 1912 waarin Philips & Co en de NV Philips' metaalgloeilampenfabriek werden samengebracht. Om zich te beschermen tegen buitenlandse overnemering werd deze vennootschap in 1920 omgezet in de NV Gemeenschappelijk bezit van aandelen Philips' gloeilampenfabrieken met een maatschappelijk kapitaal van f11.780.000,-. Bedroeg het netto resultaat van Philips over de jaren 1901 tot en met 1911 gemiddeld f490.000,- per jaar, voor het tijdsbestek 1912-1922 was dat ruim drie miljoen gulden per jaar. In 1922 had de onderneming 5.353 werknemers in dienst.

Oprichting en ontplooiing van de metaaldradlampenfabriek in 1907 is van diep ingrijpende betekenis geweest voor de gang van zaken in de onderneming zelf en voor de Eindhovense samenleving. De lezer krijgt een helder inzicht in de naar omstandigheden zich veranderende bedrijfsvoering, in de voortgang der arbeidsproductiviteit, in vorming en ontwikkeling van een natuur- en scheikundig laboratorium en van een commercieel en administratief apparaat alsmede in de sociaal-economische condities van het daarbij betrokken personeel. Een scherpe

analyse geeft Heerding ook van het krachtenspel tussen plaatselijke belangen en doelstellingen van Philips waarbij hij tevens aandacht schenkt aan de Eindhovense 'modelfabriek' in vergelijking met die van de gist- en spiritusfabriek te Delft en met die van de gebroeders Stork te Hengelo. Wat opvalt in de rol die Philips speelde in de Eindhovense samenleving is niet zozeer de aanwakking van het conflict tussen allochtonen en autochtonen dan wel de steun die de onderneming gaf aan de liberaal-vooruitstrevende stroming in Eindhoven die in tal van maatschappelijke aspecten de conservatief-katholieken scherp tegenover zich vond. Treffend kwam dat tot uiting in de gevoerde schoolstrijd om de stichting van een HBS (1901-1910) en in het zogenoemde feestdagenconflict dat ontstond naar aanleiding van het feit dat Philips op Driekoningen (6 januari 1910) liet doorwerken. Gemeten naar verloop en afloop van deze strijd, die heftige beroering veroorzaakte in Eindhoven, was het succes aan de zijde van het vooruitstrevende kamp.

Veel minder diepgaand is Heerding in zijn beschouwing over plaats en functie van Philips in de regio Groot-Eindhoven waaronder vóór 1920 diende te worden verstaan de zelfstandige gemeenten Eindhoven, Gestel, Strijp, Stratum, Tongelre en Woensel. De heftige onderlinge rivaliteit tussen deze gemeenten als exponent van de strijd tussen bevolking en materieel bestaan — in 1920 zullen zij gezamenlijk de gemeente Eindhoven vormen — en hun verzet tegen de expansionistische onderneming die soms hun autonomie met voeten trad, is door de schrijver te oppervlakkig verbeeld. Dit is de enige kritische kanttekening op een studie waarvoor ik, helaas postuum, Heerding alleen maar hulde kan brengen.

F. A. M. Messing

H. A. J. Klooster, *Indonesiërs schrijven hun geschiedenis. De ontwikkeling van de Indonesische geschiedbeoefening in theorie en praktijk, 1900-1980* (Dissertatie Leiden, Verhandelingen KITLV CXIII; Dordrecht: Foris, 1985, vii + 264 blz., f35,-, ISBN 90 6765 076 5).

In juni 1921 vond in Bandoeng een congres van het Java-Instituut plaats, dat onder meer gewijd was aan het geschiedenisonderwijs. Dat was voor de Indonesische deelnemers geen gemakkelijke materie. Zo werd door een van hen, de sociaal-democratische journalist M. Darma Koesoema, niet alleen de mogelijkheid daartoe, maar ook de wenselijkheid ervan sterk in twijfel getrokken. Zo mocht de Hindoetijd dan wel de glorieperiode van de Indonesische geschiedenis genoemd worden, maar er was maar bitter weinig van bekend. Over de daarop volgende eeuwen was meer te vertellen, maar dat was een weinig stichtelijk verhaal van neergang en vreemde overheersing. Eerst de opkomst van de nationale beweging had weer tekenen van nieuw leven gebracht, maar daar zat men nog te kort bovenop, dan dat zij als leerstof voor de jeugd zou kunnen dienen. Een andere spreker, het Volksraadlid Soetatmo Soeriokoesoemo, die een van de grondleggers van de Taman Siswabeweging was, deelde kennelijk de waardeoordelen over de Indonesische geschiedenis van Darma Koesoema, maar weigerde, daar diens conclusies aan te verbinden. Als pedagoog beklemtoonde hij de onmisbaarheid van een opbouwend geschiedenisverhaal. De jeugd diende te weten dat het Indonesische volk ook in het verleden helden gekend had en hij durfde zelfs te stellen dat, als deze er al niet waren, zij dan desnoods door de verbeeldingskracht van de geschiedkundigen in het leven dienden te worden geroepen. Hiermee plaatste hij zich bewust in de traditie van de Javaanse babad-auteurs, bij wie de authenticiteit van het verhaal stelselmatig ondergeschikt werd gemaakt aan de verbeelding. Hij kreeg het dan ook